

KUR'ÂN'DA "YED" KELİMESİ

Hüseyin TOPAL*

E-mail: huseyin.topal@deu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6455-7313>

Citation/©: Topal, H., (2020). *Kur'ân'da "Yed" kelimesi. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 10, 153-172.

Öz

Temel olarak Kur'ân'ı anlamayı ve açıklamayı hedefleyen tefsirin yöntemlerinden biri de kelime/kavram odaklı yapılan çalışmalardır. Zira bir metnin bütünlük içerisinde ve doğru anlaşılmasında kelimeler/kavramlar büyük önem arz etmektedirler. Bu yöntemle kelimenin dildeki asli anlamlarıyla birlikte kinaye ve mecaz yoluyla oluşan diğer anlamları üzerinde de durulmaktadır. Böylece bilgi eksikliği nedeniyle ortaya çıkabilecek yanlış anlamalar önlenabilmektedir. Ayrıca bu yöntemle kelimeler/kavramlar daha geniş bir bakış açısıyla ele alınmış olmaktadır. Hem kök anlamında hem de Arapça'daki kullanımlarına uygun olarak pek çok manada Kur'ân'da kullanılan kelimelerden biri de "yed"dir. İlk akla gelen anlamıyla yed, insanın temel organlarından biri olup tekil, ikil ve çoğul olarak Kur'ân'da yer almaktadır. Kelimenin kullanıldığı yerlerde, ilk anlamının yanında, yüklendiği farklı anlamların araştırılmaması yanlış anlamalara ve yorumlara sebep olabilmektedir. Bu sorunun çözümünde, özellikle ilk dönem tefsirleri ve Kur'ân kelimeleri/kavramları hakkında yapılan dil merkezli çalışmalar yol gösterici niteliktedir. Bu makalede öncelikle yed kelimesi ile ilgili sözlük araştırması yapılmakta, temel ve diğer mecazi anlamları belirtildikten sonra Kur'ân'daki kullanımı ve anlam çerçevesi sunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Yed, Kur'ân, Âyet, Hakiki anlam.

* Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir ABD.

THE WORD OF “YED” IN THE QUR’ÂN

Abstract

One of the methods of tafsir, which basically aims to understand and explain the Quran, is word/concept-oriented studies. Because words/concepts are of great importance in understanding a text in integrity and correctly. With this method, the main meanings of the word in the language, as well as other meanings formed through trope and metaphor are also emphasized. Thus, misunderstandings that may arise due to lack of information can be prevented. In addition, with this method, words/concepts are handled with a wider perspective. One of the Quranic words is “yed/hand” which is used in many different meanings befitting both its main meaning and its usages in Arabic. As one of a person’s principal organs, “hand” is mentioned in singular, dual and plural form in the Qur’an. In the places where the word is used, not investigating the different meanings besides its initial meaning may cause misunderstandings and interpretations. In the solution of this problem, language-centered studies on the first period commentaries and Quran words / concepts are of a guiding nature. In this article, first of all, a dictionary search is made about the “yed/hand” word, and after the basic and other figurative meanings are specified, its usage and meaning in the Quran is tried to be presented.

Keywords: Tafsir, Yed, Qur’ân, Verse, Main meaning.

Giriş

“Yed/يد” gerçek anlamıyla birlikte, taşıdığı diğer manalar göz önüne alındığında hem Türkçe’de hem de Kur’ân’ın indiği dil olan Arapça’da önemli bir yere sahiptir. Bu kelime, türevleriyle birlikte hakiki ve mecaz anlamlarıyla Kur’ân’ın pek çok yerinde geçmektedir.

Kur’ân ayetlerinin anlaşılması, içerdiği kelime ve kavramların taşıdıkları manaların ortaya çıkarılmasıyla mümkündür. Bu da söz konusu kelime ve kavramlar üzerinde kapsamlı bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Çalışmanın konusu, Kur’ân’da türevleri ve tekrarlarıyla yüz yirmi iki kez yer alan “yed” kelimesidir. Çokça kullanılmasına rağmen, üzerinde tefsir merkezli Türkçe bir çalışma yapılmamıştır. “Dirasâtü Kinâyâti’l-Yed fi’l-Kur’ân’i’l-Kerîm ve’l-Edebi’l-‘Arabî” isimli Arapça makalede konu ele alınmış, kinaye yoluyla edebi kullanımları üzerinde durulmuştur (Zâde, 1432). “Nesefî Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân Açısından “Ruyetullah ve Yedullah” başlıklı makalede ise tek bir tefsir bağlamında ve kelimenin sadece bir kullanımı ele alınmıştır (Akın, 2007). Yine “Yed’in Ayetlerde Allah’a İfade Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar” adlı makalede konu, kelamî ekollerin yaklaşımları çerçevesinde incelenmiştir (Ardoğan, 2012). Ayrıca “Kur’ân-ı Kerim’de “Beyne’l-Yed”in Anlamı” başlıklı Arapça makalede “Beyne’l-Yed” ifadesinin Cahiliye şiiri,

Kur'ân ve hadisler bağlamındaki kullanımları üzerinde durulmuştur (Muhammed, 2016). Konuyu ansiklopedi maddesi olarak ele alan Yusuf Şevki Yavuz ise kelimenin sözlük anlamlarını verdikten sonra Allah'a nisbet edildiği ayetler ve hadislerdeki kullanımı hakkında bilgi vermiş, sonrasında ise bunların yorumlanması hakkındaki görüşlere yer vermiştir (Yavuz, 2013, s. 375). Bu çalışmaların yanında "el-Yed fi dav'i'l-Kur'ân ve's-sünneti ve'z-zamîri'l-insânî (acâib ve garaib)" başlıklı bir kitap tesbit etmek de ulaşım inceleme imkânı bulamadık. Bu makalemizde ise söz konusu kelime/kavramın Kur'ân'daki tüm kullanımları sistematik bir şekilde ele alınacak, müfessirlerin görüşlerine de yer verilerek seçilecek örnekler üzerinden konu açıklığa kavuşturulacaktır.

Bu çalışmada öncelikle yed kelimesinin manası üzerinde durulacaktır. Bu esnada kelime ile ilgili olarak, ilk dönem lügat/sözlükleri incelenecektir. Ayrıca kelimenin vahiy öncesi kullanımını tesbit etmek için Cahiliye şiiirine de müracaat edilecektir. Ardından Kur'ân'da yer aldığı manalar dikkate alınarak nerede ve hangi mana bağlamında kullanıldığına değinilecektir. Araştırmamızda, Kur'ân'da hem gerçek hem de mecazi anlamlarda kullanımı söz konusu olan bu kelimeyle ilgili, ağırlıklı olarak ilk dönem olmak üzere farklı mezheplere mensup müfessirlerin görüşlerine ve değerlendirmelerine yer verilecektir. Makale hacmi sınırlarına riayet etme gayesiyle, tefsir temelinde bir tasnif çalışması olarak planlanmış, konunun diğer ilahiyat disiplinlerindeki yerine değinilmemiştir.

1. Sözlüklerde Yed/El Kelimesi

Türkçe'de el, insanın tutmak, işlemek, asılmak gibi işlerde kullandığı iki uzvun her birinin adıdır. El, umumiyetle omuzdan tırnak uçlarına kadar ve bilhassa kol ve bileğin haricinde kalan kısmı, yani bilek mafsalsından itibaren avuçla parmakları şamil olan bölümüne denir (Ayverdi, 2006a, s. 826; Çağbayır, 2007b, s. 1402; Firuzabadi, 2014f, s. 6056; Şemseddin Sami, 1317, ss. 151–152). Gerçek anlamının dışında el; müdahale etmek, iktidar, tasarruf, sahiplik, iş, nöbet, sıra vb. farklı anlamlara da gelmektedir (Ayverdi, 2006a, s. 826; Çağbayır, 2007b, s. 1402; Firuzabadi, 2014f, s. 6057; Şemseddin Sami, 1317, s. 152).

Yed'in fiil hali elin kuruması, felç olması, ele vurmak, ele dokunmak manalarına gelen y-d-y/يَدِي'dir (Cevheri, 1987f, s. 2540; Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 102; Herevi, 2001n, s. 169; İbn Düreyd, 1987a, s. 234; İbn Faris, 1986, s. 941). Bu fiilin if'âl babı olan أَيْدِي ise birine ihsanda bulunmayı, onu güçlendirmeyi ifade eder (Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 102; Herevi, 2001n, s. 169; İbn Düreyd, 1987a, s. 234). "El atmak", "elinden tutmak", "elini uzatmak" veya "el vermek" deyimleri Türkçe'de birinin işine karışmak veya yardım etmek anlamında kullanılmaktadır (Ayverdi, 2006a, ss. 826-834; Çağbayır, 2007b, ss. 1403-1410). Aynı zamanda أَيْدِي avuç manasında da kullanılmaktadır. Ayrıca, parmak uçlarından avuç içine kadar olan bölgenin ismi olduğu söylenmiştir (İbn Manzûr, 1414o, s. 419).

Yed, mülkiyeti ifade etmek için de kullanılmaktadır. Mesela فِي يَدِ فُلَانٍ ifadesi 'falancanın mülkiyetinde' demektir (Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 101). Ayrıca أَيْدِي kuvvet manasına

gelmektedir. مَا لِي يَدٌ ‘gücüm yok’ manasını anlatmak amacıyla kullanılmaktadır (Cevheri, 1987f, s. 2540; Herevi, 2001n, s. 168). Bu kelimenin çoğulu أَيِّدٌ ve أَيِّدٌ dir (Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 102). وَأُولُو الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ (Sâd 38:45) ifadesi ise güç ve akıl sahibi manasındadır (Herevi, 2001n, s. 168). Yine الْأَيْدِ، الْأَدُّ، الْأَيْدِ، الْأَدُّ kelimeleri kuvvet anlamına gelmektedirler. Bundan dolayı güçlü, kuvvetli adam anlamında دُو آدٍ رَجُلٌ دُو آدٍ، رَجُلٌ دُو آدٍ ve دُو آدٍ رَجُلٌ deyimleri kullanılır. Misalen وَالسَّمَاءِ بَنِينَهَا بِأَيْدِي (ez-Zariyat 51:47) ayetinde de bu manada bir kullanım söz konusudur (Cevheri, 1987f, s. 2540; İbn Düreyd, 1987a, s. 55). Yed kelimesinin güç ve tasarruf manasında kullanımına Arap şiirinde de rastlamaktayız. Örneğin;

أَصَلَ صَوَاةً وَنَصَيْفَتَهُ نَطُوفٌ أَمْرًا بِيَدِ الشَّمَالِ (Lebid b. Rebia, 2004, s. 67)

“Vahşi hayvan sürüsünü yönlendirdi ve yağmuru indirdi.
Bereketli yağmur bulutları kuzey rüzgârlarının elindedir.”

beytinde yağmurların, kuzey rüzgârının tasarrufunda olduğu ifade edilmektedir. Türkçe’de de “el” ifadesinin yer aldığı “el ermez” veya “eli ermez” deyimleri güç, kuvvet ve imkânla ilgili olup gücün yetmediğini anlatmaktadır (Ayverdi, 2006a, ss. 826-834; Çağbayır, 2007b, ss. 1403-1410).

Arapça’da الْيَدُ kelimesi ayrıca nimet, ihsan (Cevheri, 1987f, s. 2540), güç, kuvvet (İbn Faris, 1986, s. 941), kudret, sahiplik, zenginlik, egemenlik, itaat, kıtlık, yemek yeme manalarında da kullanılır (Herevi, 2001n, s. 169). Örneğin ضَعَّ يَدَكَ ‘yemek ye’ manasındadır. Ayrıca الْيَدُ kelimesinde pişmanlık manası da vardır. Pişmanlık duyulduğunda سَقَطَ فِي يَدِهِ denilir. el-A’râf suresinde geçen وَمَا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ¹ ifadesi de bu anlama gelmektedir (Cevheri, 1987f, s. 2541). Yine bereketli yağmur, zulmün engellenmesi, teslimiyet manaları da vardır. Azarlayan kişiye ‘ellerim sana teslimdir/sana teslim oldum’ anlamında هَذِهِ يَدِي لَكَ ifadesi kullanılır. Keza أَيْدِي لَكَ زَهْرٌ ifadesiyle temin etmek, garanti vermek manaları kastedilmektedir. İlaveten الْيَدُ kelimesi yol manasına da gelmektedir. أَخَذَ فَلَانٌ يَدَ بَحْرٍ cümlesi birinin deniz yolunu tuttuğu manasındadır (Herevi, 2001n, s. 169).

Yed kelimesinin deyimsel kullanımına bir başka örnek de عَنْ ظَهْرِ يَدٍ ifadesidir. Burada verilen şeyin alışveriş bedeli, borç ya da mükâfat olmadığı, tamamen gönülden ve karşılıksız verildiği belirtilmek istenmektedir (Cevheri, 1987f, s. 2541; Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 103).

Araplar مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ (el-A’raf 7:17) ifadesiyle “önünde” manasını kastederler. Yine yağmur öncesi toz bulutunun oluşmasını ifade etmek

¹ “Yaptıklarından dolayı pişmanlık duyduklarında...”. el-A’raf 7:149.

için kullandıkları *يَبْنِي يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ* terkihi *يَبْنِي يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ* (Sebe' 34:46) ayetinde olduğu gibi, önünde anlamında kullanmışlardır (Halil b. Ahmed, y.y.h, s. 102; Herevi, 2001n, s. 169).

Gerek Arapça'da ve gerekse Türkçe'de kullanımları dikkate alındığında yed/el kelimesinin, kolun neresini ifade ettiğine dair farklı yaklaşımlar olsa da, bilinen özel uzvun ismini; nimet; kuvvet ve kudret ve mülk manalarını ve bir işi özelleştirmenin² vurgusunu ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir (Râzi, 2011, ss. 165-166; Yazır, y.y.c, ss. 280-281).

2. Kur'ân'da Yed Kelimesi

Kelime ve kavramların Kur'ân'da kullanıldıkları anlamlar üzerinde duran vücûh ve nezâir türü eserlerde yed ele alınmış ve bu kelimenin farklı ayetlerdeki kullanımları örneklendirilmiştir. Buna göre:

1. Yed, el anlamında kullanılmıştır. *خَلَقْتُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا 4 بَلَى يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ 3 وَنَزَعَ يَدَهُ 5* ayetleri gerçek anlamda kullanıma verilebilecek örneklerdir (Askeri, 2007, s. 509; Harun b. Musa, 1988, s. 366; Mukatil b. Süleyman, 2008, s. 154).
2. Yed kelimesi, darbi mesel olarak nimet verme anlamında da kullanılmıştır. *وَلَا 7 وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ 6 تَجْعَلُ يَدَكَ مَغْلُولَةً* ayetleri bu anlamdaki örneklerdir (Askeri, 2007, s. 509; Harun b. Musa, 1988, s. 366; Mukatil b. Süleyman, 2008, s. 154).
3. Yed, fiil, işlemek/yapmak anlamında kullanılmıştır. *9 يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ 8 مِمَّا عَمِلْتُمْ أَيْدِيَنَا 10 وَمَا عَمَلْتُمْ أَيْدِيَهُمْ 11* ayetleri bu anlama uygun örneklerdir (Harun b. Musa, 1988, s. 366; Mukatil b. Süleyman, 2008, s. 154).

² Kişinin bir işi özellikle kendisine isnad etmek için "Bizzat elimle yaptım" demesi gibi. *لِمَا خَلَقْتُ يَدَيْ* "Bizzat iki elimle yarattığım" (Sâd, 38:75) ayetinde de bu kullanım söz konusudur.

³ "Elini çıkardı" el-A'râf 7:108.

⁴ "Aksine O'nun iki de açıktır" el-Mâide 5:64.

⁵ "Seni, iki elimle yarattığım varlığa secde etmekten alıkoyan nedir" Sâd 38:75.

⁶ "Elini boynuna bağlama, cimrilik yapma" el-İsrâ 17:29.

⁷ "Yahudiler 'Allah bize nimet verme hususunda cimrilik yaptı' dediler. Elleri bağlansın!" el-Mâide 5:64.

⁸ "Ellerimizin yaptıkları ..." Yâsîn 36:71.

⁹ "Allah'ın yaptığı hayırlar onların yaptıklarından daha üstündür" el-Fetih 48:10.

¹⁰ "Ellerinin yaptıkları..." Yâsîn 36:35.

¹¹ "İşte bu, senin ellerinin önceden yapıp ettikleri sebebiyledir" el-Hac 22:10.

4. 12¹² ayetinde olduğu üzere yed, tekit anlamında kullanılmıştır (Askeri, 2007, s. 509).
5. 13¹³ ayetinde yed, kudret ifade etmektedir (Askeri, 2007, s. 509).

Çalışmamıza konu teşkil eden ve y-d-y/يدي kelimesinden türemekle birlikte farklı anlamlarda kullanılan مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ ifadesi Kur'ân'da beş yerde; şeklindeki muhatab sigasıyla da bir yerde geçmektedir (Abdülbâkî, 1990, ss. 771-772). Vücûh ve nezâir türü eserlerde bu ifadeler verilen anlamlar ise şöyledir:

1. Bu ifade yaratılış öncesi ve sonrasını ifade eder. 14¹⁴ يَغْلِبُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ, 15¹⁵ اَيْدِيَنَا وَمَا خَلْفَنَا, 16¹⁶ لَمْ يَكْتَسِبْهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ, 17¹⁷ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا, 18¹⁸ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ, 19¹⁹ فَرْتَبُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ, 20²⁰ إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ ve 21²¹ خَلَّتِ التُّنُورُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ ayetlerinde bu anlamda bir kullanım vardır (Askeri, 2007, s. 458; Harun b. Musa, 1988, ss. 218-219; Mukatil b. Süleyman, 2008, ss. 86-87; Yahyâ b. Sellam, 1979, ss. 264-265).
2. Bazı ayetlerde مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ ifadesi ahiret, وَمَا خَلْفَهُمْ ifadesi ise dünya için kullanılmıştır. 16¹⁶ لَمْ يَكْتَسِبْهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ, 17¹⁷ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا, 18¹⁸ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ, 19¹⁹ فَرْتَبُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ, 20²⁰ إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ ve 21²¹ خَلَّتِ التُّنُورُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ ayetlerinde bu anlamda bir kullanım vardır (Askeri, 2007, s. 458; Harun b. Musa, 1988, ss. 218-219; Mukatil b. Süleyman, 2008, ss. 86-87; Yahyâ b. Sellam, 1979, ss. 264-265).
3. Dünyada öncelik ve sonralık ifade eder. 20²⁰ إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ ve 21²¹ خَلَّتِ التُّنُورُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ ayetlerinde bu anlamda bir kullanım söz konusudur (Askeri, 2007, s. 458; Harun b. Musa, 1988, ss. 218-219; Mukatil b. Süleyman, 2008, ss. 86-87; Yahyâ b. Sellam, 1979, ss. 264-265).

12 "Seni, bizzat iki elimle yarattığım varlığa secde etmekten alıkoyn nedir" Sâd 38:75.

13 "De ki: 'Lütuf, ancak Allah'ın kudretindedir" Âl-i İmrân 3:73.

14 "Onların yaratılışlarının öncesini de sonrasını da bilir" el-Bakara 2:255; Tâhâ 20:110; el-Enbiyâ 21:28.

15 "Yaratmamızın öncesi ve sonrası olanlar" Meryem 19:64.

16 "Sonra ben onlara dünya ve ahret yönüyle mutlaka geleceğim" el-A'râf 7:17.

17 "Dünyada ve ahiretteki her şey O'nundur" Meryem 19:64.

18 "Onlara 'dünya ve ahiret azabına karşı Allah'tan sakının' denildiğinde..." Yâsîn 36:45.

19 "Onlara ölümden sonrasını ve dünyayı güzel gösterdiler" Fussilet 41:25.

20 "Ondan önce de ondan sonra da kendilerine uyarıcılar gelmişti" Fussilet 41:14.

21 "Ondan önce de ondan sonra da uyarıcılar gelip geçmişti" el-Ahkâf 46:21.

20:17; وَكَأَنَّهُمْ يَبِغُونَكِ بِسَبِّكَ 29:48; وَأَلْقَى مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفًا مَا صَنَعُوا 20:69; وَمَا تَبْلُكُ بِسَبِّكَ يَا مُوسَى 20:17; es-Sâffât 37:93 ve el-Hâkka 69:45 بِالْيَمِينِ 69:45; el-Ahzâb 33:50; مَا تَلْكَ مَا تَلْكَ مِنْهُ بِالْيَمِينِ 33:52; وَأُو مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ 4:3; en-Nisâ 4:33; وَالَّذِينَ عَقَدَتْ 4:33; ez-Zümer 39:67; وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ 39:67; وَمَا تَلْكَ أَيْمَانُكُمْ 39:67; el veya avuç manasında kullanılmıştır. Ayrıca, bir şeyi avucun tamamıyla almayı (Herevi, 2001h, s. 272; İbn Manzûr, 1414g, s. 214) ifade eden kabza/قبضة kelimesi bir yerde (ez-Zümer 39:67: يَوْمَ الْقِيَامَةِ) el veya avuç manasında kullanılmıştır. Bununla birlikte bu ayette geçen kabza/avuç ve yemîn/sağ el kelimeleri Allah'ın güç ve kudretinden kinaye olarak kullanılmışlardır (Şerif el-Murtaza, 1388a, s. 314).

2.1. Kur'ân'da ي-د-yi-yi Kökünden Türeyen Kelimeler

Yed kelimesinin fiil hali olan ي-د-yi-yi Kur'ân'da geçmemektedir. Bununla birlikte yed kelimesi hem yalın haliyle hem de farklı formlarıyla Kur'ân'da yer almaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de yalın haliyle yed beş defa geçmektedir. Buna mukabil terkip halinde ve ikil/çoğul sigalarıyla farklı formlarda yüz on yedi yerde bulunmaktadır. Bunlar: يَدًا yedi yerde; يَدَيْ سَكِيز يَدَيْ; يَدَيَّ bir yerde; يَدَا bir yerde; يَدَاكَ bir yerde; يَدَاً üç yerde; يَدَيْ يَدي yedi yerde; يَدَيْ on yedi yerde; يَدَيْهَا bir yerde; يَدَيْ üç yerde; أَيْدِي/أَيْدِي سَكِيز يَدَيْ; أَيْدِيكُمْ on altı yerde; يَدَيْهَا üç yerde; يَدَيْهَا otuz yedi yerde; وَأَيْدِيهَاً bir yerde ve وَأَيْدِيهَاً şeklinde olmak üzere üç yerde yer almaktadır. Bu kullanımların bir kısmı el organını ifade eden gerçek manasında, bir kısmı sözlük anlamlarına uygun olacak şekillerde farklı manalarda, bir diğer bölümü de kelime anlamlarının haricinde deyimsel veya mecazi anlamlarda gerçekleşmiştir.

2.2. Kullanıldıkları Anlamlar

2.2.1. Gerçek Anlamda Kullanılması

Kelimenin, insanın bir organı olarak el manasına gelecek şekilde Kur'ân'da kullanımına baktığımızda pek çok örnekle karşılaşmaktayız. Hz. Musa'nın bir mucizesi olarak elini koynuna soktukten sonra elinin bembeyaz çıkmasını (el-A'râf 7:108; Tâhâ 20:22, eş-Şu'arâ 26:33; en-Neml 27:12; el-Kasas 28:32); Hz. Eyyüb'ün yeminini bozmadan gereğini yerine getirmek üzere eline bir demet sap almasını (Sâd 38:44); abdest ve teyemmüm esnasında ellerin yıkanması ve mesh edilmesini (en-Nisâ 4:46; el-Mâide 5:6); sihirbazların Allah'a secde etmeleri sonrasında Firavun'un onları ellerini çaprazlama kesmekle tehdit etmesini (el-A'râf 7:124; Tâhâ 20:71, eş-Şu'arâ 26:49); Allah'a, Elçisine karşı savaşanlar ve yeryüzünde fesat çıkarıcılar için ceza olarak ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesini (el-Mâide 5:33); hırsızlığın cezası olarak ellerin kesilmesini (el-Mâide 5:38); Hz. Yûsuf kıssasında geçen, kadınların Yûsuf'u gördüklerinde ellerini kesmelerini (Yûsuf 12:31,50) ifade eden ayetler bunlardan bazılarıdır (يَدَيْ kelimesinin gerçek anlamdaki diğer kullanımları

için bk. el-Bakara 2:79,249; el-Mâide 5:94; el-En'âm 6:7; el-A'râf 7:195; İbrâhîm 14:9; en-Nûr 24:40; Yâsîn 36:65).

Bir örnek vermek gerekirse, Hz. Mûsâ'nın, diğer mucizelerinin yanında, Firavun'a karşı gösterdiği mucizelerden biri de yed ile ilgilidir. Rivayete göre, Hz. Musa, herhangi bir hastalığı bulunmayan, fazlaca da esmer olan bir peygamberdir. Elinin de normal şartlarda esmer olarak görülmesinin yanında, koynuna sokup çıkarması sonrasında eli bembeyaz, lekесiz bir şekilde parıl parıl parlar. Elini tekrar koynuna sokup çıkarmasıyla da aslı, esmer rengine döner (Kurtubî, 1964g, s. 257; Taberi, 2001j, s. 343; Tûsî, 1388d, s. 492). Burada yed ilk/gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

İbrâhîm Sûresi 9. ayette Nûh, 'Âd ve Semûd vb. kavimler, kendilerine gönderilen peygamberlerin getirdikleri mucizeleri inkâr ederlerken ellerini ağızlarına koydukları ifade edilmektedir ve burada yed çoğul haliyle geçmektedir. Ayette yer alan **فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ** "Ellerini ağızlarına götürdüler" ifadesi inkârcıların kendilerine tebliğ edilen mesaj karşısındaki suskunluklarını (Râzi, 1420s, s. 69), acizliklerini, şaşkınlıklarını, inkâr konusundaki öfkelerini ve bizzat ağızlarıyla yalanlamalarını (İbn Aşur, 1984s, s. 12; Kurtubî, 1964i, s. 345; Taberi, 2001m, ss. 604-608) anlatmaktadır. Zemahşerî (ö. 538/1144) buradaki **أَيْدَى** kelimesinin **أَيْدَى** manasında, nimetler anlamına geldiğini; ayette sözü edilen kavimlerin, peygamberlerin ağızlarından çıkan nasihat, öğüt ve şeriatler gibi nimetleri dikkate almadan bu ilkeleri getiren peygamberlere sözlü olarak iade etmelerinin anlatıldığını nakletmektedir (Zemahşerî, 1407b, s. 542).

2.2.2. Farklı Amaç/Anlamalarda Kullanılması

Yed kelimesi, Kur'ân'da farklı anlamlara gelecek şekilde gerçek manasının dışında da yer almaktadır. Bu manada elin insan fiillerinin faili veya mefulü olarak ifade edilmesinde; insan biçimci yorumlara sebep olabilecek bir üslupla Allah'a ve meleklerle izafe edilmesinde de kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca cömertliğin ve cimriliğin dile getirilmesi; güç, kuvvet ve hâkimiyetin ifadesi bu kelime ile ifadesi edilmektedir. Bununla birlikte ayetlerde geçen yed kelimesinin gerçek anlamının dışındaki diğer kullanımların tamamının mecazi anlamda olduğunu söyleyebiliriz (Râzi, 2011, s. 165).

2.2.2.1. Bireyin Fiilinin Yed ile İfade Edilmesi

Ayetlerde kimi zaman sözcüğün yan anlamlarıyla geçtiğine de rastlamaktayız. Bu bağlamda insanların karşılaştıkları sonuçların önceden yapıp ettiklerinin bir karşılığı olduğunu ifade etmek üzere, fail olarak elin gösterilmesi (el-Bakara 2:95; Âl-i İmrân 3:182; en-Nisâ 4:62; el-Enfâl 8:51; el-Kehf 18:57; el-Hac 22:10; Kasas 28:47; er-Rûm 30:36,41; Yâsîn 36:35; Şûrâ 42:30,48; Cum'a 62:7; en-Nebe 78:40) Kur'ân ayetlerinde yaygın olarak görülen bir ifade tarzıdır. Kalkışma veya saldırıya engel olma ya da saldırıya maruz kalacakları korumaya yönelik olarak saldırganı engelleme ifadesinde elin/ellerin engellenmesi (en-Nisâ 4:77,91; el-Mâide 5:11; el-Fetih 48:20,24); kötülük veya öldürme

amaçlı bir işe kalkışmak için elin uzatılması (el-Mâide 5:28; el-Mümtehine 60:2) vb. ifadelerle bir bütün olarak insanın fiillerinin ifadesinde elin fail ya da meful olarak zikredildiği görülmektedir (Yed kelimesinin insanın fiillerini ifade etmek üzere diğer kullanımları için bk. el-Bakara 2:195; et-Tevbe 9:29; en-Nûr 24:24).

Kur'ân'da farklı konularda ve pek çok yerde *بِمَا قَدَّمْتُمْ أُيُوبِهِمْ* ifadesi geçmektedir. Bu ifade, içindeki kelimelerin sözlükteki karşılıklarıyla Türkçeleştirildiğinde, “ellerinin önceden sundukları sebebiyle” anlamına gelmektedir. Ancak ayetlerde kullanıldıkları bağlama baktığımızda “işledikleri günahlar sebebiyle” (Yahyâ b. Sellam, 2004b, s. 272), “günah, isyan ve yalanlamaları sebebiyle” (Kurtubî, 1964d, s. 295; Zemahşeri, 1407a, s. 67) vb. anlamlara geldiği görülmektedir. Araplar kişinin bir suç-günah ya da cinayet işlemesi durumunda *بِمَا كَسَبَتْ يَدَاكَ، بِمَا كَسَبَتْ يَدَاكَ، بِمَا قَدَّمْتُمْ يَدَاكَ* ifadeleriyle bu eylemi ele izafe ederler. Bu kalıbı aynı zamanda söz konusu fiillerin çoğunluğunun el ile yapılması sebebiyle de kullanırlar (Taberi, 2001b, ss. 272-273). Burada parçanın zikredilip bütünü anlatılmak istenmesi söz konusudur.

Allah rızası için malını harcamayı ve böylece insanın bizzat kendi elleriyle kendisini tehlikeye atmamasını öğütleyen ayette (el-Bakara 2:195 *وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ*) de mecazi bir kullanım vardır. Âyet sadaka vermekten, Allah rızası için infak etmekten (Taberi, 2001c, s. 12) kaçınmanın, geçim kaygısıyla ümitsizliğe düşmenin (İbn Aşur, 1984b, s. 214; Râzi, 1420e, s. 295; Taberi, 2001c, s. 321) helak olmaya sebep olacağını (Mukatil b. Süleyman, 1423a, s. 170) dile getirmektedir. Ayet metninde yer alan *التَّهْلُكَةِ*/tehlike” ifadesi ise Allah'ın azabı (Taberi, 2001c, s. 325), aşırı derecede cimrilik veya israf manalarına gelmektedir (İbn Aşur, 1984a, s. 214). Savaşla ilgili ayetlerin ardından gelen bu ayet, savaş masraflarının karşılanması için Müslümanları mallarını harcamaya teşvik etmekte (Ateş, 1988a, s. 337); bu konuda cimrilik ederek kendilerini, esir veya mahkum olma vb. tehlikelere atmamaları konusunda onları uyarmaktadır (Yazır, y.y.b, s. 39). Allah yolunda savaşma ve o uğurda mal harcamadan kaçınmanın bir tehlike olduğunu hatırlatmanın, ayetin nüzûl sebebi olduğu nakledilmektedir (Kurtubî, 1964b, s. 621; Taberi, 2001c, s. 322; Tirmizî, 1975, “Tefsiru'l-Kur'ân”, 3).

Yed kelimesi bu başlık altında örneklendirdiğimiz kullanımların birincisinde fâil, ikincisinde ise mefuldür. Ancak her iki kullanımda da beden bütünü kastedilmektedir.

2.2.2.2. Allah'a ve Meleklerle İzafe Edilerek Kullanılması

Müteşâbih ifadesi bir şeyin başka bir şeye benzemesi mânasındaki *شَبَّهَ* filinden türemiş mufâale babında mastardır (Cevheri, 1987f, s. 2236). Müteşâbih ayetler ise, herhangi bir sebep dolayısıyla manasının açık bir şekilde anlaşılmadığı, birden çok manaya muhtemel olup bu manaların birini tercihte zorluk içeren hususları barındıran ayetlerdir (Demirci, 1996, ss. 36-39; Duman, 2005, ss. 18-24; Dumlu, 1998, ss. 94-99; İsfahani, 1412, s. 443; Şimşek, 1997, ss. 32-33; Suyûtî, 1996c-d, ss. 5-9).

Gerçek anlamıyla insanın bir uzvu olan yed, insan için taşıdığı anlam ve kullanım amaçları doğrultusunda, mecazi bir üslup içerisinde Allah'a (Yâsîn 36:71; Sâd 38:75; el-Fetih 48:10)²⁴ ve meleklerle (el-En'âm 6:93; Hûd 11:70; 'Abese 80:15) izafe edilerek de kullanılmakta ve müteşâbih ayetlerden kabul edilip yorumlanmaktadır (Demirci, 1996, s. 167; Kadi Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, y.y.a, ss. 229-231). Bu bağlamda söz konusu ayetler hakkında Fahrüddîn er-Râzi (ö. 606/1210), Allah'ı takdîs ve tenzîh maksadıyla kaleme aldığı (Râzi, 2011, s. 32) Te'sîsü't-takdîs isimli eserinde bu kelimenin kullanımını hakkında şunları söylemektedir:

"Kur'ân'da Allah'a nisbet edilerek kullanılan yed kelimesi tekil, ikil ve çoğul olarak geçmektedir. 25 ²⁵ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ, 26 ²⁶ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ ve 27 ²⁷ فَسُبْحَانَ الَّذِي يَدِيهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ; 28 ²⁸ مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيَدَيْ 30 ³⁰ بِمَا عَمِلْتَ أَيُّدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ; 29 ²⁹ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ve 30 ³⁰ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ayetleri tesniye; 28 ²⁸ مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيَدَيْ 30 ³⁰ بِمَا عَمِلْتَ أَيُّدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ; 29 ²⁹ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ ayetini de çoğul olarak kullanımına verilebilecek örneklerdir" (Râzi, 2011, s. 165). Bununla birlikte gerek burada verilen örneklerde gerekse farklı ayetlerde Allah'a nisbet edilen 'yed'in, "O'nun zatına benzeyen hiçbir şey yoktur" (eş-Şûrâ 42:11: شَيْءٌ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) ayeti gereği gerçek anlamda anlaşılamayacağı da açıktır.

Yâsîn Sûresi 36:71 ve Sâd Sûresi 38:75 ayetlerinde Yüce Allah, yed ifadesini kullanarak, yapmayı/yaratmayı herhangi bir katkı/destek almaksızın, vasitasız olarak (Zemahşeri, 1407d, s. 107) bizzat kendisinin gerçekleştirdiğini ifade etmektedir (Kurtubî, 1964o, s. 55; Mukatil b. Süleyman, 1423c, s. 584; Râzi, 1420z, s. 306; Tûsî, 1388h, s. 460; Yahyâ b. Sellam, 2004b, s. 819; Yazır, y.y.f, ss. 425, 481). Bu durumda ayet "... Bizzat benim yarattığım varlığa ..." anlamına gelir. Ayrıca Âdem'in yaratılışındaki özel itinanın ve Allah'ın kuvvet ve kudretinin yed kelimesiyle vurgulandığı da ifade edilmektedir (Mâtürîdî, 2005h, s. 538; Mukatil b. Süleyman, 1423e, s. 91; Yahyâ b. Sellam, 2004b s. 819; Zemahşeri, 1407d, s. 27). Buna göre ayet "...Kudretimle yarattığım varlığa ..." anlamını alır. Nitekim Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/693) nakledilen bir rivayete göre Allah Arşı, 'Adn cennetini, Kalem ve Âdem'i bizzat eliyle yaratmıştır (Hakim en-Nisaburi, 1990b, s. 349). Bu durum aynı zamanda ayette yaratıldığı ifade edilen varlıkların şerefine ve üstünlüğüne de delalet etmektedir (İbn Aşur, 1984h, s. 185). Ayette geçen bi-ye-dey-ye/بِيَدَيْ ifadesine verilen manaları ele alan Şerîf el-Murteza (ö. 436/1044), yukarıdaki iki anlamın yanında üçüncü

24 El/يد kelimesinin sıfat olarak Allah'a izafe edildiği el-Mâide 5:64 ayetini, konusu itibariyle ileride farklı bir başlık altında ele alacağız.

25 "Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir" el-Fetih 48:10.

26 "Allah'ın eli bağlıdır" el-Mâide 5:64.

27 "Her şeyin hükümrânlığı elinde olan ne yücedir" Yâsîn 36:83.

28 "Seni, iki elimle yarattığım varlığa secde etmekten alıkoyan nedir" Sâd 38:75.

29 "Aksine O'nun iki de açıktır" el-Mâide 5:64.

30 "Ellerimizin yaptıklarından nice hayvanlar yaptık da onlar bu hayvanlara malik oldular" Yâsîn 36:71.

bir görüşü de zikretmektedir. Buna göre *يَدَيْ* kelimesiyle dünya ve ahiret nimeti ifade edilmek istenmektedir ve ayet de “...Kendisine dünya ve ahiret nimetleri vermek üzere yarattığım varlığa ...” anlamını taşımaktadır (Şerif el-Murtaza, 1388a, s. 532). Sonuç olarak ayette yed’in Allah’a izafe edildiği bu ayetlerde yaratmadaki özen, nimet, kudret ve Allah’ın hiçbir şeye muhtaç olmaması vurgulanmış olmaktadır.

Mekkeli müşriklerin, 6/628 yılında, Müslümanları resmen bir toplum olarak tanıdıkları Hudeybiye antlaşmasını tasvir eden (Mukatil b. Süleyman, 1423d, s. 70; Taberi, 2001u, s. 254) el-Fetih Sûresinin 10. ayeti (*إِنَّ الدِّينَ يُبَايِعُوكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ*) *“Muhakkak sana biat edenler, Allah'a biat etmişlerdir. Allah'ın eli, onların ellerinin üzerindedir. Bu durumda, kim ahidini bozarsa, artık o, ancak kendi aleyhine ahidini bozmuş olur. Kim de Allah'a verdiği ahde uyarırsa, O da, ona büyük bir ecir verecektir”*), yed kelimesinin Allah’a isnad edildiği ve üzerinde pek çok tartışmanın yapıldığı bir başka örnektir. Ayette, ortaya çıkan savaş ihtimaline karşı müminlerin, canları pahasına Hz. Peygamber’i müdafaa edeceklerine dair söz vermeleri anlatılmaktadır. Ayette geçen ve üzerinde duracağımız husus ise *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* *“Allah’ın eli, onların ellerinin üzerindedir”* ifadesidir. Allah cisimlere ait sıfatlardan ve uzuvlardan münezzehtir (Zemahşeri, 1407d, s. 335). Bu sebeple burada gerçek anlamda bir kullanım söz konusu olamaz. Buradaki yed kelimesinin mahiyeti ile ilgili olarak tefsirlerde farklı görüşler ifade edilmektedir. Buna göre Müslümanlar, Elçisine biat etmekle aslında bizzat Allah’a biat etmiş oluyorlardı (Zemahşeri, 1407d, s. 335). Bir başka görüşe göre de buradaki “yed” ifadesiyle Allah’tan gelecek zafer; Allah’ın ihsanı (Râzi, 1420ab, s. 73), yardımı ve kuvveti kastedilmiş oluyordu (Kuşeyri, y.y.c, s. 422; Mâtürîdî, 2005d, s. 106; Mukatil b. Süleyman, 1423e, s. 92; Râzi, 1420ab, s. 73; Taberi, 2001u, s. 254). Ayrıca İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), bu biat sayesinde Allah’ın Müslümanlara ferahlık ve amaçlarına ulaşma imkânını vermesinin ayetin muhtemel manalarından olduğunu dile getirmektedir (Mâtürîdî, 2005i, s. 299). Bununla birlikte âyette, Kur’ân’ın kullandığı tasvir üslubuyla, Allah adına Hz. Peygamber’e yapılan biatin önemi üzerinde durulmaktadır (Ateş, 1988h, s. 474). Bütün bu değerlendirmeler yed lafzının Allah (cc) için gerçek anlamda kullanılamayacağını, bunun ötesinde mecâz ifade edeceğini göstermektedir.

2.2.2.3. Deyim olarak ve Diğer Anlamalarda Kullanılması

Sözcükler gerçek anlamıyla bağlantılı olacak şekilde farklı anlamları ifade etmek için kullanılabilir. Yed kelimesi de Kur’ân’da, aracılık, vasıta vb. anlamlarda kullanılmaktadır (et-Tevbe 9:14,52; el-Haşr 59:2). Ehl-i Kitap’tan olan kâfirlerin kalplerine Allah tarafından korku salınması üzerine kendi elleri ve müminlerin elleriyle evlerini yıkmaları ayette *يُخْرِطُونَ مِنْهُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ*³¹ ifadesiyle dile getirilmektedir. Burada Benî

31 “Evlerini kendi elleriyle ve müminlerin elleriyle tahrip ediyorlardı” el-Haşr 59:2.

Nadîr Yahudilerinin, yapılan antlaşmayı bozmaları sebebiyle, Müslümanlar tarafından kuşatılması sonrasında çaresiz kalmaları üzerine, kendi evlerini yağmalayarak ayrılmaları ve Müslümanların da bu yıkıma dışarıdan sebep olmaları anlatılmaktadır (Râzi, 1420ac, s. 503; Taberi, 2001v, ss. 500-502). Bu yıkım bizzat elle yapılmışsa bu gerçek anlamda bir tahribatı ifade eder. Yıkım, şayet anlaşmanın bozulması sebebiyle gerçekleşmişse burada mecazi bir kullanım vardır (Kurtubî, 1964r, s. 5).

Yed kelimesinin Kur'ân'da, deyimsel bir ifade tarzıyla (el-A'râf 7:149; el-Furkân 25:27; Mümtehine 60:12; Leheb 111:1) da karşımıza çıkmaktadır. Arapça'da يَدٌ سَقَطَ فِي يَدِهِ ifade kalıbı, insanın yaptığı işten pişmanlık duymasını ifade eder (Meydani, y.y.a, s. 330). Zira Araplar, kişinin kaçırdığı bir şeyin pişmanlığını veya bir konudaki acziyetini (Taberi, 2001j, s. 448); sapıklığa düşmesini (Mâtürîdî, 2005e, s. 43) bir pişmanlık ifadesi olarak يَدِي سَقَطَ فِي يَدِي ya da يَدِي سَقَطَ ifadesiyle dile getiriler (Cevheri, 1987f, s. 2541; Herevi, 2001n, s. 168). Ayette yer alan وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ³² ifadesi de, Mûsâ kavminden olup, buzağıya taptıkları için doğruluktan uzaklaştıklarının farkına varan müşriklerin³³ şiddetli bir pişmanlık hissetmesini anlatmaktadır (Mukatil b. Süleyman, 1423b, s. 64; Zemahşeri, 1407b, s. 160). 'Yed'in burada zikredilmesinin sebebi ise onun, insanın alma, yakalama ve koruma aleti olmasıdır (Râzi, 1420o, s. 369). Elmalılı, وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ cümlesinin istiare, kinaye veya temsil yoluyla şiddetli pişmanlık ifade ettiğini; bir insanın bir iş sebebiyle pişman olup aciz duruma düştüğünde kendisine يَدِي سَقَطَ "eline kırağı düşürüldü" denildiğini söyler. Ayrıca bu kalıbın pişmanlık veya aşırı pişmanlık ifade ettiği hususunda bütün dil bilginlerinin görüş birliği içerisinde olduğunu dile getirir (Yazır, y.y.n, s. 135; Bayam, 2012, s. 150).

Ukbe b. Ebi Mu'ayt'ın (Mukatil b. Süleyman, 1423c, s. 232; Taberi, 2001q, s. 440) veya Ubey b. Halef'in (Vahidi, 1411a, s. 343; Yahyâ b. Sellam, 2004a, s. 479) pişmanlık (Kurtubî, 1964q, s. 439) ve üzüntüsünün dile getirildiği veya bu durumda olan tüm zalimlerin halinin anlatıldığı (Mâtürîdî, 2005h, s. 22; Râzi, 1420b, s. 454) el-Furkân Sûresi 27. ayetinde³⁴ ... وَيَوْمَ يَعْصُ الطَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ "o gün zalim ellerini ısırıp..." ifadesi geçmektedir. Burada gerçek anlam düşünülebileceği gibi üzüntü, keder, pişmanlık gibi duyguların kinaye ve temsil yoluyla ifadesi de düşünülebilir. Zira bir sebeple öfkesi, pişmanlığı ya da kederi şiddetlenen kişi kızgınlığından dolayı ellerini ısırır (Mâtürîdî, 2005h, s. 22; Râzi, 1420o, s. 369). Pişmanlık kalpte oluşmasına rağmen fillerin çoğunluğunun elle yapılması; kalpte gerçekleşmesine karşın bedeni etkilemesi sebebiyle (Kurtubî, 1964g, s. 286) âyet, üzüntü ve keder hisseden

32 "Yaptıklarından dolayı pişmanlık duyduklarında..." el-A'raf 7:149.

33 Allah ile mîkâta giden Hz. Mûsâ'nın ardından buzağıya taparak şirke düşenler kastedilmektedir.

34 "O gün o zalim, ellerini/parmaklarını ısırarak, 'Keşke Peygamber'le beraber yol tutsaydım' der."

kişinin, bu durumda ellerini veya parmaklarını ısırmasını ifade etmektedir (Râzi, 1420x, s. 454).

2.2.2.4. Kuvvet, Hükümranlılık, Cömertlik ve Cimriliği İfade Etmede Kullanılması

Arap dilinde bir sözcük gerçek anlamının tamamen dışında yeni bir anlam yüklenerek başka bir kelimenin yerine de kullanılabilir. Sözlükte yed, mecaz veya kinaye yoluyla güç, kuvvet, kudret, mülkiyet, nimet ve lütf vb. manalara gelmektedir (İbn Manzûr, 1414o, s. 423). Yed kelimesi de Arapça'da yüklendiği anlamlara uygun olarak Kur'ân'da güç, kuvvet ve kudretin (Sâd 38:17,45; ez-Zâriyât 51:47); yetki, hak ve hükümranlılığın (el-Bakara 2:237; Âl-i İmrân 3:26,73; el-Enfâl 8:70; el-Mü'minûn 23:88; Yâsîn 36:83; el-Hadîd 57:29; el-Mülk 67:1); cömertlik ve cimriliğin (el-Mâide 5:64; et-Tevbe 9:67; el-İsrâ 17:29) ifadesinde kullanılmıştır.

Allah, Hz. Muhammed'e İbrâhîm, İshâk ve Ya'kub'u anmasını emrederken onların güç ve kuvvet sahibi olduklarını *وَأَذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ* (Sâd 38:45) ifadesiyle dile getirir (Sâd 38:45 *وَأُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ*). Bu ifade söz konusu peygamberlerin ibadetlerindeki sağlamlıklarının (Mâtürîdî, 2005h, s. 636; Mukatil b. Süleyman, 1423c, s. 649; Tûsî, 1388h, s. 555); sahip oldukları nimetleri (Ahfeş el-Evsat, 1990a, s. 284); güç, kuvvet ve ibadet sahibi olmalarını (Kuşeyri, y.y.c, s. 259; Râzi, 1420l, s. 395; Taberi, 2001t, s. 114; Tûsî, 1388c, s. 579) anlatmaktadır. Zira *أَيْدِي*, kendisiyle tutulan, vurulan, işler yapılan bir organ olan *أَيْدِي*'in çoğuludur ve kendisiyle kuvvet anlatılmak istenir. Bundan dolayı kuvvetli bir kişi için *دُو يَدٍ* “güç sahibi” ifadesi kullanılır (Râzi, 1420z, s. 400; Taberi, 2001t, s. 116). Örneğin *وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا* ³⁵ *كَأَوَدَ ذَا الْأَيْدِي* ayetinde bu anlam vardır.

Genelde Ehl-i Kitab, özelde ise Yahûdilerin karakterlerinin tasvir edildiği bir dizi ayet içerisinde yer alan el-Mâide sûresi 64. ayeti³⁶, Allah rızası için yardım etmeyi emreden ayetlerin nüzûlü sonrasında, buna karşı çıkan Yahûdilerin sözlerini içermektedir. Söz konusu ifadeleri kullananların Benî Kaynuka Yahûdilerinin lideri konumunda bulunan Finhâs (Vahidi, 1411a, s. 138) b. 'Âzurâ' (Kurtubî, 1964f, s. 238), İbn Sûriya ve 'Âzir b. Ebî 'Âzir olduğu nakledilmektedir (Mukatil b. Süleyman, 1423e, s. 91; Taberi, 2001f, ss. 290, 555). Buna göre Yahûdiler, *يُدُّ اللَّهُ مَغْلُوبَةً* ifadesiyle, Allah'ın kendilerine nimet ve rızık vermeyerek, kinaye yoluyla (Râzi, 1420l, s. 396), cimrilik yaptığını ifade etmek istemişlerdir. Zira ne akıl sahibi Yahudiler, ne de başkaları Allah'ın bağlı bir ele sahip olduğunu iddia etmez, aksine Yüce Allah'ın noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu ifade ederler (Şerif el-Murtaza, 1388b, s. 5). Bununla beraber Allah, onlara rızık vermiş; isyan

³⁵ “Kuvvet sahibi kulumuz Dâvûd'u hatırla” Sâd 38/17.

³⁶ وَقَالَتِ الْيَهُودُ يُدُّ اللَّهُ مَغْلُوبَةً غَلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ “Yahudiler ‘Allah bize nimet verme hususunda cimrilik yaptı’ dediler. Elleri bağlansın! Ve bu sözlerinden dolayı onlar lanetlenmişlerdir. Aksine O, dilediğine infak edecek şekilde cömerttir.”

edip kendilerine haram kılınanları helal saymaları üzerine onlara verdiği rızık durdurmuştur (Mukatil b. Süleyman, 1423a, s. 490).

Araplar, cimrilik yapan kişiyi tasvir için مَعْلُولُ الْيَدِ، كَرُّ الْأَصَابِعِ، مَثْبُوضُ الْكَفِّ، كَرُّ الْأَصَابِعِ، مَعْلُولُ الْيَدِ ifadelerini kullanırlar (Kurtubî, 1964f, s. 238). Yed kelimesi cimriliği ifade etmek üzere, el-A'şâ'nın (ö.7/629) şiirinde de yer almaktadır:

يَدَاكَ يَدَا صِدْقٍ فَكَفْتُ مُفِيدَةً وَكَفْتُ إِذَا مَا ضَنَّ بِالْمَالِ تُنْفِقُ (A'şâ, y.y., s. 225)

“Senin elin doğruluk elidir, avucun da fayda verir.

Avuç mal için cimrilik yaptığında sen infak edersin”

Mâide sûresi 64. âyette geçen yed kelimesinin nimet, Allah'ın hazineleri ve mülkü manasında olduğu da söylenmiştir (Ahfeş el-Evsat, 1990a, s. 284; Şerif el-Murtaza, 1388b, s. 5). Yahûdiler bu ifade ile daha önceleri alışkın oldukları gibi, Allah'ın kendilerine bol rızık vermediğini (Mâtürîdî, 2005c, s. 551), cimri davrandığını (Râzi, 1420i, s. 446; Sa'lebi, 2002c, s. 52), kendilerini lütfundan mahrum bıraktığını ifade etmek istemişlerdir. İsrâ Sûresi 29. Âyette (وَلَا يَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ) benzer ifadelerle aynı manada bir kullanım vardır (Taberi, 2001n, ss. 574-575; Yahyâ b. Sellam, 2004a, s. 132). Burada da infak esnasında cimrilik yapılmaması veya malın saçılıp savrulmaması yine aynı lafızlarla ifade edilmiştir. Allah bu durumu yed lafzıyla dile getirmiştir ki burada nimet, ihsan manasında kullanılmıştır. Zira çoğunlukla insanların tasarrufları el ile olmaktadır (Kurtubî, 1964f, s. 238; Taberi, 2001h, s. 552; Tûsî, 1388c, s. 578). Onların bu ithamlarına karşılık Allah'ın, يَدَاكَ مَغْلُولَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ ifadeyi, cümlelerin kelime anlamıyla ‘iki elinin açık olduğu’nu değil (Mâtürîdî, 2005g, s. 36), ihsanıyla her daim kullarının ihtiyaçlarını gidermekte olduğunu ifade etmektedir (Taberi, 2001h, s. 552). Yine münafıkların olumsuz tutumlarından söz edilirken “Ellerini de sımsıkı tutarlar” (et-Tevbe 9:67 وَتَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ) ifadesinde yed kullanılmakta ve onların Allah rızası için infak etmekten kaçındıkları, sadaka vermeyi engelledikleri ve Allah'ın kendilerine farz kıldığı zekâtı vermedikleri dile getirilmektedir (Râzi, 1420p, s. 97; Taberi, 2001k, s. 548).

Görüşlerine başvurduğumuz müfessirler, Allah'ın, bir organ olarak ele ya da avuca ihtiyaç duymadığını ve bunlara sahip olmaktan münezzehe olduğunu ifade etmektedirler. Bununla beraber Arap dilinin imkânları ve sınırları çerçevesinde kelimelerin tevtil edilmesini uygun bulmuşlardır. Buna göre Hz. Adem'i “iki eliyle yaratması” bizzat kendisinin yaratmasının tekidi; “eli bağlıdır” ifadesi nimet ve ihsanını azaltması veya kesmesi; kıyamet gününde “göklerin ve yerin onun elinde olması” bütün hakimiyetin onun elinde olması olarak anlamlandırılmıştır.

2.2.2.5. Yön ve Zaman Zarfı Olarak Kullanılması

Yed kelimesinin Kur'ân'daki kullanımlarından biri de kalıplaşmış bir ifade içerisinde, zamanı, mekânı veya yönü ifade etmesidir. Bu manalarda Kur'ân'da otuz dokuz defa

geçmektedir (Bakara 2:66,97,255; Âl-i İmrân 3:3,50; el-Mâide 5:46,48; el-En'âm 6:92; el-A'râf 7:17,57; Yûnus 10:37; Yûsuf 12:111; er-Ra'd 13:11; Meryem 19:64; Tâhâ 20:110; Enbiyâ 21:28; Hac 22:76; el-Furkân 25:48; en-Neml 27:63; Sebe' 34:9,12,31,46; Fâtır 35:31; Yâsîn 36:9,45; Fussilet 41:14,42; el-Ahkâf 46:21,30; el-Cin 72:27; el-Hucurât 49:1; el-Hadîd 57:12; el-Mücâdile 58:13; Saf 61:6; Tahrîm 66:8). Bu ifadelerin hemen hepsi, belirttiğimiz manaları ifade etmek üzere بَيْنَ يَدَيْهِ، بَيْنَ يَدَيْهَا، بَيْنَ يَدَيْ، بَيْنَ أَيْدِيكُمْ، بَيْنَ أَيْدِيَنَا، بَيْنَ يَدَيْ ve بَيْنَ أَيْدِيهِمْ kalıplarıyla indirilmiştir. Bu başlık hakkında müstakil bir çalışma (Muhammed, 2016) yapıldığı için ayrıntıya girilmeyecek, konu birkaç örnek üzerinden işlenecektir.

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ (el-A'râf 7:57) ayetinde Allah'ın rahmeti öncesinde rüzgarı gönderdiği anlatılırken 'önce/önünde' manası بَيْنَ يَدَيْ terkihiyle zikredilmiştir (Taberi, 2001j, s. 253; Zemahşeri, 1407b, s. 111). Fahreddin Râzi (ö. 606/1210), yed lafzının، بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ (el-Mücâdile 58:12) ve بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ (el-A'râf 7:57) ayetlerinde zaman belirtmekle birlikte zait olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Râzi, 2011, s. 166). Ancak Arapların "iki el/يدان" ifadesini mecaz yoluyla hediye, armağan manasında kullandıkları sebebiyle burada mecazi anlama güzel bir örnek bulunduğunu da dile getirmektedir (Râzi, 1420n, s. 289).

Sonuç

Türevleriyle birlikte yüz yirmi iki kez (Abdülbâkî, 1990, s. 'Y-d-y', 770-772) kullanılan³⁷ "yed" kelimesi, Kur'ân'ın önemli kelimelerinden biridir. Arapça'da yed, parmak uçlarından avuç içine kadar olan bölgenin ismidir. Yed'in fiil hali olan y-d-y/يَدِي kelimesinin tüm anlam çerçevesi de el ile ilgilidir. Gerçek anlamının dışında mülkiyet, tasarruf, güç, kudret, hâkimiyet, nimet, yol vb. diğer mecaz anlamlara gelmektedir. Kelime, gerçek anlamlarından farklı olarak, yön ve zaman ifade eden kalıplarında da kullanılmıştır. Hem gerçek anlamları hem de mecaz anlamlarıyla yed, el kelimesinin Türkçe'deki kullanımlarıyla benzerlik taşımaktadır.

Kur'ân'da yed, gerçek anlamıyla el; darb-ı mesel olarak nafaka, nimet; fiil, bir şeyi yapmak, kuvvet manalarında yer almaktadır. İçerisinde yed kelimesinin de bulunduğu bir ifade kalıbı olan مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ifadesi Kur'ân'da yaratılış öncesi ve sonrası, dünya ve ahiret, dünyada öncelik ve sonralık, bir şeyin önü ve arkası anlamlarında kullanılmıştır.

Mecaz ve kinaye yoluyla yed ve türevleri, Kur'ân'da, insanın fiillerinin ifadesinde, insanın yapıp ettiklerinin faili olarak elin zikredilmesinde kullanılmıştır. Ayrıca insan biçimci bir üslupla Allah'a ve meleklerle izafe edilerek de Kur'ân'da yer almaktadır. Yine yed, cömertlik ve cimriliğin, nimet ve ihsanın, güç ve kuvvetin dile getirilmesinde de kullanılmıştır.

³⁷ Kur'ân kelimelerinin yer aldığı el-Mu'cemü'l-müfehres'te Sâd 38/17 ve ez-Zâriyât 51/47'deki kullanımları indekslenmemiştir. Bk. Abdülbâkî, 1990, 'Y-d-y' md.

Arapça'daki deyimsemlerine uygun olarak pişmanlık ve acziyetin yed ile ifade edildiği örnekler de Kur'ân'da yer almaktadır.

Kaynakça

- A'ş'a, E. B. S. M. b. K. b. C. (y.y.). *Divanu A'ş'a el-kebir*. M. Hüseyin (Şrh.). Mektebetü'l-Âdâb.
- Abdülbâkî, M. F. (1990). *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Çağrı Yayınları.
- Ahfeş el-Evsat, E.-H. S. b. M. el-M. el-B. (1990). *Me'ani'l-Kur'ân* H. M. Kiraie (Thk.). Mektebetü'l-Hancı.
- Akın, M. (2007). Nese'î tefsirinde müşkilü'l-Kur'ân açısından "Ruyetullah ve yedullah". *İslami Araştırmalar*, 28(1), 67-75.
- Ardoğan, R. (2012). Yed'in ayetlerde Allah'a izafe edilmesiyle ilgili kelimî yaklaşımlar. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 7-46.
- Askeri, E. H. H. b. A. b. S. (2007). *el-Vücu' ve'n-nezair*. M. Osman (Thk.). Mektebetü's-Sekafe ed-Diniyye.
- Ateş, S. (1988). *Yüce Kur'ân'ın çağdaş tefsiri*. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Ayverdi, İ. (2006). *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük Kubbealtı lügatı* (2. baskı). A. Topaloğlu (Red.). K. C. Bayar (Haz.). Kubbealtı Neşriyatı.
- Bayam, A. (2012). Hak dini Kur'ân dili'ndeki Arap mesellerinin tespiti ve incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(35), 133-165.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe sözlük*. Ötüken Neşriyat.
- Cevheri, E. N. İ. b. H. el-. (1987). *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahil-Arabiyyeç* A. A. Attar (Thk.). Daru'l-İlm.
- Demirci, M. (1996). *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*. Birleşik Yayıncılık.
- Duman, M. Z. (2005). Kur'ân'da müteşabihât. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 3(9), 13-37.
- Dumlu, Ö. (1998). *Kur'ân tefsirinde yöntem*. Anadolu Yayınları.
- Firuzabadi, (2014). *Kamus tercümesi = el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti Kamusi'l-muhit*. M. A. Efendi (Thk.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Hakim en-Nisaburi, (1990). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. M. A. Ata (Thk.). Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Halil b. Ahmed, E. A. H. b. A. b. A. F. (y.y.). *Kitâbü'l-ayn*. M. el-Mahzumi & İ. es-Samerrai (Thk.). Daru Mektebetü'l-Hilal.
- Harun b. Musa. (1988). *el-Vücu' ve'n-nezair*. H. Salih (Thk.). Vezaretü's-Sekafe.
- Herevi, E. M. M. b. A. b. E. H. E. (2001). *Tehzibü'l-luga*. M. İvaz (Thk.). Daru İhya-i't-Türası'l-'Arabi.

- İbn Aşur, M. T. b. M. b. M. T. (1984). *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. ed-Dârü't-Tunisiyye.
- İbn Düreyd, E. B. M. b. H. E. B. (1987). *Cemheretü'l-luga*. R. M. Ba'lebekî (Thk.). Daru'l-'ilm li'l-Melayîn.
- İbn Faris, E. H. A. b. F. b. Z. (1986). *Mücmelü'l-luga*. A. Sultan (Thk.). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Manzûr, E. F. M. b. M. b. A. E. (1414). *Lisanü'l-Arab*. Dâru Sadır.
- İsfahani, E. K. H. b. M. b. M. R. (1412). *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. S. A. ed-Dâvudî (Thk.).
- Kadi Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî. (y.y.). *Müteşabihü'l-Kur'ân*. A. M. Zenzur (Thk.). Dârü't-Türas.
- Kurtubî, E. A. M. b. A. E. (1964). *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân* (2. baskı) A. A. Berduni (Thk.). Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye.
- Kuşeyri, E. K. Z. A. b. H. (y.y.). *Letaifü'l-işarat* (3. baskı) İ. Besyuni (Thk.). el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Ammetü li'l-Kitab.
- Lebid b. Rebia, E. A. L. b. R. b. M. (2004). *Divanu Lebid b. Rebia el-Amiri*. Daru'l-Ma'rife.
- Mâtürîdî, E. M. M. b. M. b. M. S. (2005). *Te'vilatu ehli's-sünne*. M. Bâsellûm (Thk.). Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Meydani, E. F. A. b. M. b. A. N. (y.y.). *Mecmaü'l-emsal*. M. M. Abdulhamid (Thk.). Daru'l-Ma'rife.
- Muhammed, Q. A. (2016). Kur'ân-ı Kerim'de "Beyne'l-yed" in anlamı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 151–177.
- Mukatil b. Süleyman, E. H. b. B. E. B. (1423). *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. A. M. Şehhate (Thk.). Daru İhyai't-Turas.
- Mukatil b. Süleyman, E. H. M. b. S. b. B. (2008). *el-Vücuḥ ve'n-nezair fî'l-Kur'âni'l-Kerim*. A. F. el-Mezidi (Thk.). Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Râzi, M. b. Ö. b. H. F. (1420). *Mefatihü'l-gayb* (3. baskı). Daru İhya-i't-Türasi'l-'Arabi.
- Râzi, M. b. Ö. b. H. F. (2011). *Te'sîsü't-takdîs*. Dârü'n-Nuru's-Sabah.
- Sa'lebi, E. İ. A. b. M. b. İ. N. (2002). *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. E. M. b. Aşûr (Thk.). Daru İhyai't-Türasi'l-'Arabi.
- Şemseddin Sami. (1317). *Kamus-ı Türki* A. Cevdet (Nşr.). İkdâm Matbaası.
- Şerif el-Murtaza, E. K. A. A. b. H. (1388). *Emalî'l-murtaza: Gurerü'l-fevaid ve dürerü'l-kalaid*. M. E. İbrâhim (Thk.). Zevî'l-Kurba.
- Şimşek, M. S. (1997). *Kur'ân'ın anlaşılmasında iki mesele*. Yöneliş Yayınları.
- Suyûtî, C. A. es-. (1996). *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Daru'l-Fikr.
- Taberi, E. C. M. b. C. b. Y. (2001). *Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. A. b. A. et-Türki (Thk.). Daru

Hecr.

- Tirmizî, E. İ. M. b. İ. b. S. (1975). *Sünenü't-Tirmizi*. A. M. Şâkir & M. F. Abdulbakî (Thk.). Mustafa el-Babî el-Halebî.
- Tûsî, E. C. M. b. H. b. A. (1388). *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. A. H. K. el-Amilî (Thk.). Süleymanzade Matbaası.
- Vahidi, E. H. A. b. A. b. M. N. (1411). *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. K.B. Zaglul (Thk.). Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yavuz, Y. Ş. (2013). Yed, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 43 ss.375-376). TDV Yayınları
- Yahyâ b. Sellam, E. Z. b. E. S. (1979). *et-Tesarif tefsirü'l-Kur'ân mimma iştebehet esmauh ve tasarrefet meanih*. H. Şelebi (Thk.). eş-Şirketü't-Tunusiyye.
- Yahyâ b. Sellam, E. Z. b. E. S. (2004). *Tefsiru Yahyâ b. Sellam*. H. Şelebi (Thk.). Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yazır, E. M. H. (y.y.). *Hak Dini Kur'ân Dili*. Azim Dağıtım.
- Zâde, M. İ. (1432). Dirasâtü kinâyâtü'l-yed fi'l-Kur'ân'î'l-Kerîm ve'l-edebî'l-'Arabî. *Âfâku'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, 14, 9–30.
- Zemahşeri, E. K. C. M. b. Ö. b. M. (1407). *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fî vücuhî't-te'vil* (3. baskı). Daru'l-Kitabi'l-'Arabî.